

vist sin evne til gennem indfølelse læsning og i overensstemmelse med sit menneskesyn at tolke en tekst og vurdere den som udtryk for skribentens psyke og normopfattelser. Og han har ved stadig at konfrontere sine aktørers afvigende meninger om hinanden og deres omverden formået at give en mangfoldig sædeskildring i en varieret, klichéfri fortællestil og indenfor en helstøbt komposition med opfattelsen af aktørernes psyke og tidens sociale, moralske og æstetiske normer som karakteristiske forklaringskategorier for begivenhedsforløbet.

KARSTEN THORBORG

STAFFAN SMEDBERG: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76.

Studia Historica Upsaliensia XXXIX. Scandinavian University Books. Läromedelsförlagen 1972. 234 s. 45,00 sv. kr.

Ikke mindst for en dansk er det en meget interessant afhandling. Den er det, fordi den indgående belyser »gammeldanske« landboforhold i Halland og til dels Skåne, på en række punkter sammenlignet med tilstandene i det øvrige (gamle) Sverige, specielt hvad angår bøndernes arbejdsydelser (*dagsverk*, hoveri) i 1700-tallets sidste årtier. Naturligvis er det for danske historikere utilfredsstillende, at oplysninger om samtidige danske hoveriforhold praktisk talt ikke udnyttes, antagelig fordi de trykte kilder (der til dato er ret sparsomme) forekommer spredt i tidsskriftafhandlinger eller i værker, hvis titler ikke giver formodning om speciel behandling af bøndernes (gårdfæsternes) hoveri. Påfaldende kan det dog synes, at der af utrykte kilder i Rigsarkivet, København, kun er benyttet diplomatdepecher (»Sverige 1772–73«), men ingen af de tusinder aktstykker, der vedrører hoveriforhold på danske godser i perioden 1768–73 og m.h.t. den følgende tid navnlig hoveriet i 1790erne. Anmelderen vil gerne straks tilføje, at dette naturligvis ikke er et krav, der skal stilles til forfatteren, som – opmuntret af professor Sten Carlsson og flere universitetslærere – på fortrinlig måde har gennemført studierne over det hallandsk-skånske emne. Men det må vel beklages, at mulighederne for et nordisk samarbejde ofte svigter, på videnskabeligt som på andre områder, og vi er nok mange der her har et medansvar.

Det fremgår af Smedbergs indholdsfortegnelse s. 232 ff., at afsnit II–V (s. 20–75) især belyser baggrunden for uroen blandt fæstebønder i det sydlige Halland (Halmstads og Tönnersjö herreder), det korte afsnit X (s. 155–64) almuerøret i Skåne 1772–74, mens de øvrige afsnit omhandler bondebevægelsens karakter og forløb, bøndernes, godsejernes og

myndighedernes holdning. En række bilag s. 192–211 belyser især nogle af retssagerne; der følger 10 sider engelsk resumé og såvel kortrids (Halland og Skåne) som sted- og personregistre. Det er navnlig II–V, i mindre grad X, der giver anledning til den sammenligning med hoveri-forhold vest for Øresund og Kattegat, som er så nærliggende for en dansk anmelder.

Staffan Smedberg gør til indledning (I) ganske kort rede for den tidligere, ret overfladiske behandling af det »missnöje bland allmogen«, især adelens fæstebønder (*frälsebönder*), som fulgte efter Gustav III.s statskup 1772, i landskaberne Skåne, Halland og det østlige Finland. Kildematerialet i såvel de centrale som de lokale myndigheders arkiver omtales, og der gives en oversigt over hændelsesforløbet i det, som S.S. med rette foretrækker at kalde *bonderörelse*, ikke noget med »oprør«. Kernen i sagen er fæstebøndernes klager og påfølgende retsforfølgning. Der var kun svage tilløb til voldsanvendelse, ganske som det var tilfældet, da den østdanske *bondebevægelse* udfoldede sig livligst i 1840'erne. Afgørelsen ved alle retsinstanser gik bønderne imod, skønt landshøvdingen i Halland, Olof von Nackreij, søgte at indtage en mellemstilling; i hans sted (fra 1774) støttede vicelandshøvding H. H. von Saltza fuldt ud de adelige godsejere, der med militær bistand (Göteborgs garnison) fik mange fæstere sat fra deres gårde.

Af særlig interesse er iagttagelserne m. h. t. de sociale forhold i de to sydhallandske herreder, hvor bonderøret var mest udtalt. En jordebog for Halland 1774 viser, at ca. 75% af jorden var fæstegods; kun i store dele af Stockholms len har *frälsejord* været lige så udbredt som i Sydhalland, hvor bondeselveje var næsten ukendt. Herredernes rigsdagsmænd repræsenterede et lille mindretal af bønderne, idet praktisk talt kun selvejere og kronens bønder havde valgret. Ikke-adelige ejede i 1774 godt $\frac{1}{3}$ af fæstejorden. Men af større betydning for fæstebønderne var godsstørrelsen. Hoveri blev forrettet til hovedgårdenes land- og skovbrug; det var afhængigt af behovet for arbejdskraft, dog også i nogen grad af afstanden fra fæstegård til hovedgård ligesom i Danmark. Mærkeligt nok synes det ikke muligt at beregne, hvor mange gårdfæstere der »savnede hovedgård«. Problemet *strögods* er ikke helt klart defineret, men det kan fastslås, at ikke-adelige ejede forholdsvis meget spredtliggende gods og derfor i mindre udstrækning gjorde krav på arbejdsydelse. Det var dog ikke ensbetydende med, at adelens bortsalg af gods til »borgerlige« besiddere altid blev en fordel for bønderne. Ifølge jordebogen 1774 fandtes der i Halland kun 1 hus (*torp* med eller uden udsæd)

for hver 11 fæstegårde, det mindste antal i noget len syd for Dalarna. Men hvorfor omtales det ikke, at den øvrige husmandsbefolkning, bortset fra fiskerne, altså *backstugu- och inhysesklasserne*, i 1772 var næsten 3 gange så talrig som *torparklassen*? Tallene gælder ganske vist Blekinge, Kristianstads, Malmøhus og Hallands len under ét,¹ men det relativt lave torp-antal i Halland giver ingen grund til at formode, at indsidderbefolkningen har været tilsvarende fåtallig, snarere tværtimod. Selv om hoveriet ikke direkte havde megen forbindelse med den jordløse landbefolkning, er det indlysende, at arbejdskraftproblemet i høj grad vedkom denne befolkningsgruppe, der iøvrigt efter al sandsynlighed blev mere ufuldstændigt opført ved erhvervstillinger (*yrkesräkningar* efter 1751), end det var tilfældet med jordbrugerne.²

Den sydhallandske bondebevægelse omfattede navnlig hoveribønder på de større godser, men i ringe grad strøgodset og enligt beliggende fæstegårde i skovbygder eller langt fra hovedgårde (*säterier*). Derimod berørtes næsten alle adelens godser af hoveristrejkerne, men Smedberg påviser, at i hovedsagen kun *utsocknebönder* deltog, ligesom kun en enkelt husmand med sikkerhed vides at have vist opsætsighed. En del fæstebønder klagede iøvrigt over at have fået ordre til at udføre arbejde, som det tidligere var husmænds pligt at forrette. – Ialt ca. 210 bønder deltog i bevægelsen. Når i 1775 alene på godserne Arlösa og Skedala 40 bønder blev sat fra deres gårde, berørte dette 4–5 gange så mange personer. På enkelte godser deltog også *insocknabönder*, men andetsteds holdt mange sig udenfor; en del af dem støttede dog muligvis de strejkende bønder økonomisk. Som nærliggende årsag til, at nogle bønder gik med i bevægelsen, andre ikke, må anføres uensartet forøgelse af hoveriet (*dagsverkskyldigheten*), i nogle tilfælde muligvis også forhøjet landgilde (*ränta*, ordet »landgille« forekom en sjælden gang).

Smedberg fremhæver, at i Skåne og Halland bestod helt til 1800-tallet danske sædvaner, hvad angik hovedgårdsdrift og fæstebønders forhold. I det øvrige Sverige vidste man kun lidt om dette, og svensk litteratur har ikke beskæftiget sig indgående med emnet. Skønt *hoveri* meget vel kunne være bestemt, kom det i Sverige til at betegne en *ubestemt* arbejdspræstation (*oreglerad dagsverksbörda*), når talen var om forholdene i Danmark, Skåne og Halland. Forfatteren, der kender

¹ Nils Wohlin: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900, 1909, s. 80f. Regnet efter hovedpersoner var forskellen dog noget mindre.

² Urimeligt forekommer det, at den mandlige husmandsbefolkning i de fire len fra 1751 til 1795 skulle være mere end fordoblet, samtidig med at antallet af gårdmænd kun var svagt dalende (Wohlin, anf. værk, s. 80).

Hans H. Fussings, Gunnar Olsens og Hans Jensens disputater, slutter ud fra førstnævntes udførlige skildring af hoveriet især på danske adelsgodser ca. 1600–1660, at hoveriforholdene var de samme i Halland i 1770erne. I Danmark gik ugedagstjernerne skattefrihed jo imidlertid tabt under enevælden, mens godsejerne stort set genvandt skattefrihed for hovedgårdsjorden mod at indestå for, at skatterne af deres bøndergods blev betalt. Fæstebondens afgiftsydelser afhang i Halland som i Danmark af, hvad der stod i hans fæstebrev (*städjobrev*). Var hoveriforpligtelserne ikke nærmere specificeret, måtte fæsteren »utföra dagsverken efter befallning, utan någon som helst begränsning« (s. 36). Så strengt formulerer Smedberg hoverisituationen i Halland, og teoretisk set var det sikkert rigtigt – overfor de strejkende hoveribønder var godsejerne her i hvert fald interesseret i at fastslå dette, og dermed udelukke al diskussion om ulovligt forøgede hoveribyrd. Men man bør næppe se bort fra, at hoveriet kunne have en naturlig, sædvanemæssig grænse, som bønderne og formodentlig også adskillige godsejere fandt det urimeligt at overskride. Skete det alligevel, havde hallandske (og skånske) gårdfæstere, måske takket være deres lov- og skrivekyndige hjælpere, en ganske klar opfattelse af forholdet mellem godsbesiddere og fæstebønder: »I alla landsorter har frälset och bönderna sig emellan vissa kontrakter, på vad bonden bör utgöra och herrskaperna hava, men här finnes intet ... « Bønder i Halland måtte derfor »utgöra allt utan måtta«, som det hed i lagmansrättens protokol august 1774 (s. 37).

Hvor stor forskellen i virkeligheden har været, kan Smedberg ikke afgøre. Han citerer Ingers' udtalelse om, at der rådede »en ganska markerad åtskillnad« mellem Skåne og Halland på den ene side og det øvrige Sverige på den anden, men anfører samtidig, at Utterström har adskillige eksempler, der tyder på »oreglerad dagsverksbörda«, altså ubestemt hoveri, også hist og her i de gamle svenske landsdele.³ Det ville unægtelig være af betydelig interesse at få blot nogenlunde sikker viden om hoveriets omfang og former i forskellige landsdele, som det utvivlsomt er muligt i Danmark, hvor væsentlige forandringer fandt sted i sidste trediedel af 1700-tallet, dog ikke – som vel de fleste historikere endnu er tilbøjelige til at tro – især en følge af landbolovgivningen.⁴ For Hallands

³ E. Ingers: *Bonden i svensk historia* II, 1948, s. 201. – G. Utterström: *Jordbrukets arbetare*, 1957, især I, s. 830–73 (kapitlet »Jordbrukets arbetsorganisation«).

⁴ Et afsnit s. 225–29 i min disputat »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800« (1940) omhandler gårdmandshoveriet fra ca. 1770 til ind i 1790erne. Jeg var ikke blind for, at det omfattende statistiske materiale (især hoverireglementer og -efterretninger fra de enkelte godser) navnlig o. 1770 anførte

vedkommende er Smedberg meget forsigtig i sit skøn over, hvorvidt faktiske hoveriforøgelse var medvirkende til bondeuroen. Der savnes kildemateriale til belysning af, hvorvidt bøndernes og godsejernes opgivelser var korrekte. De første fremlagde lange fortegnelser vedrørende forskellige slags hoveri, men godsejerne hævdede, at en del opgivelser enten viste for stort hoveri eller var forældede, idet visse »dagsverken« var bortfaldet. Uheldigvis kunne arbejdet på hovedgårdsmarkerne i reglen ikke beregnes til et bestemt antal dage (i Danmark fremsatte hundreder af godsejere og -forvaltere samme påstand), hvad bønderne og en enkelt godsejer dog forsøgte. Ifølge bøndernes oplysninger varierede arbejdsydelse fra gård til gård. Ejeren af hovedgården Stjärnarp benægtede, at en bondes årlige hoveri kunne andrage 210–230 arbejdsdage (lidt mindre end sjællandske godsejeres gennemsnits-hoverioverslag o. 1770). Røgtning af kvæg, skovarbejde og lange kørsler, f.eks. til Småland efter tømmer, var også svært beregnelige ydelser. Godsejere havde i nogle tilfælde udlejet bøndernes hoveri (især kørsler) til andre. Bønder fra flere godser klagede over, at de ofte langt fra hovedgården boende »utsocknabönderna« måtte gøre hoveri lige med de andre. Det forklarer, at netop disse bønder med særlig iver sluttede op i bevægelsen.

I et klageskrift anførte i 1775 bønder fra 9 godser overfor domstolene, at skatter og arbejdsydelse var mere tyngende end tidligere; dog havde ejeren af Plönninge lettet hoveriet, indrømmede de. Årsagerne til øget hoveri var flere: intensiveret hovedgårdsdrift (yderst almindeligt i Danmark ved denne tid!), at bønder måtte drive ødegårde, hvis jorder ofte blev underlagt hovedgården, og udføre ekstraarbejde ved nyopførelse af avlsbygninger ved hovedgårde. Endvidere klagede bønderne over, at nye afgifter blev pålagt eller deres *ränta* (landgilde betalt i

omtrentlige tal for hoveriets omfang og snarest var udtryk for godsejernes maksimumskrav. For Jyllands vedkommende forsøgte jeg en anden metode (se afhandlingen »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, Fortid og Nutid XIV, 1941, s. 19 ff.), idet jeg samtidig reviderede ældre historikers antagelser. De s.k. generalhoverireglementer fra 1769–71 gjorde det muligt med ret stor sikkerhed at skelne mellem 3 grupper fæstebønder: 1) de, der udførte »fuldt hoveri« (i reglen i rimeligt forhold til gårdens størrelse), 2) andre, hvis arbejdsydelse højst kunne takseres til $\frac{3}{4}$ af fuldt hoveri, og 3) gårdfæstere med ganske lidt hoveri, f.eks. kun nogle kørsler (meget få var fuldstændigt »hoverifrie«, men i reglementernes summariske hovedtal blev 2. og 3. gruppe ofte sammenregnet under denne betegnelse!). Hovedresultatet var, at af henved 19.000 jyske bønder – ca. $\frac{3}{8}$ af samtlige gårdfæstere – kunne knapt 58 % betegnes som fuldt hovgørende, mens 24 % var delvist hovgørende og 18–19 % næsten hovfrie. Egnsforskellene var meget store; i det tyndtbefolkede Vestjylland var kun 43,5 % fuldt hovgørende.

kontanter) blev forhøjet; her var fæstebrevene ingen hindring.⁵ Alt taget i betragtning anså adelens fæstebønder sig for hårdere tyngtet end kronens, der dog svarede mere i landgilde. Hoveriets tryk var utvivlsomt den væsentligste årsag til den hallandske bondebevægelse, men »att exakt väga kronoböndernas onera mot frälseböndernas är omöjligt«, fastslår Smedberg (s. 63). Vigtigt ville det være, om man havde pålidelige oplysninger om bøndernes sociale og økonomiske kår, og her var det af interesse at gennemgå de synsforretninger (*bouppteckningar*), som blev foretaget i henhold til Göta Hovrätts beslutning jan. 1775 hos alle i processerne implicerede bønder, 182 i alt. 76 af disse havde ingen restancer, men flertallet af de øvrige skyldte både skat og landgilde, en del tillige afløsningsafgifter. Såvel aktiver som passiver var stærkt varierende, kun 4 var helt gældfri, mens 24 havde større gæld end formue. Blandt passiverne var »barnagods« (indestående arv) næppe særligt tyngende, men tjenestefolk havde betydelige løntilgodehavender. Ingen kender af danske bondeskifter vil undre sig over, at yderst få af bønderne ved synsforretningen var i besiddelse af rede penge! – Af flere grunde er en sammenligning med danske fæstebønders økonomiske kår vanskelig, men m. h. t. de 182 hallandske gårdbrugere må man vist samtykke i Smedbergs vurdering: »Det finns ingenting som säger att dessa bönder genomgående var fattiga«. Derimod gjorde det ubestemte hoveri dem afhængige af godsejerne; prygl kunne de også risikere (s. 67).

I henhold til svensk lovgivning var det almindeligt, at bondebrug blev bortfæstet eller -lejet på tid, oftest 6 år, mens *livsfæste* var normalt i Danmark og i stor udstrækning stadig bestod i de tidligere danske landsdele. 1734 blev det i Jordabalken (kap. 16) fastslået, at fæste på livstid ikke som fæste på en vis tid kunne afbrydes ved ejerskifte. Men opfyldte fæsteren ikke de i fæstebrevet anførte forpligtelser og vedligeholdte brug og bygninger, kunne han sættes fra gården. (I Danmark skete det navnlig i de talrige tilfælde, hvor store restancer, grov ulydighed – f. eks. i forbindelse med hoveriet – eller vanrøgt af fæstegården forekom; »armod« var ofte motivering nok). De hallandske bønder holdt afgjort på livsfæste. Det er Smedbergs fortjeneste at have påvist dette, idet flere svenske historikere har anset det for bondebevægelsens mål at bryde med livsfæsteaftalen ud fra den formening, at kun godsejeren kunne opsige denne aftale. Forholdet var lige det modsatte. Derfor kunne man under pro-

⁵ I Danmark, hvor udviklingen snarest gik i modsat retning, er det takket være generalhoverireglementer fra o. 1770 muligt at få præcise oplysninger om vistnok halvdelen af samtlige fæstebønders landgildeydelse.

cesserne fra godsejerside spørge, hvad der vel havde hindret bønderne i at opsigte deres gårde, når de var så utilfredse med fæstevilkårene! Netop fordi gårdfæsterne »betragtade livstidsstådjan som en trykghetsfaktor« (s. 75), udtalte de sig ikke om deres opsigelsesret. Og det er karakteristisk, at da mange bønder var blevet sat fra deres gårde (de fleste p.gr.a. »hoveristrejker«, et klart brud på fæsteforpligtelserne), var der godsejere, som søgte at få de nye gårdbeboere til at fæste på tid (3 år). Sandsynligvis opnåede bønder, der tiltrådte gårde på Stjärnarp gods efter 1775, ikke livsfæste, og hoveriydelserne var uforandrede. Smedberg tør dog ikke på grundlag af et forbavsende svagt kildemateriale fastslå, at livsfæste i almindelighed afskaffedes (det kunne vel kun ske ved fæsteskitter), og han henviser til, at man på Trolleholm i Skåne i begyndelsen af 1800-tallet tværtimod gik over til fæste *på godsejerens livstid*.

Fra en række godser i Skåne blev der i 1773 indgivet klager. Såvel adelens som kronens bønder besværede sig over »hård medfart«, forøget hoveri m.m. »Dagsverksstrejker« og andre uroligheder forekom, på Övedskloster gik bønderne til angreb på bl.a. en ladefoged. Strenge straffe i henhold til en forordning af 1743 (endog dødsdomme) blev dog mildnet ved højeste instans; de dømtes hustruer og børn havde indgivet bønsskrift direkte til kongen. I Skåne var der ikke tale om en organiseret bondebevægelse som i Halland, selv om det i begge de tidligere danske landsdele især var fæstebønder, der klagede over hoveriet. I de gamle svenske landsdele var der åbenbart ingen bondeuro.

Sikkert med rette fremhæver Smedberg, at baggrunden for bondebevægelsen i Halland var »en situation av akut nöd« (misvækst 1771 og 72). Den kendte man også på Sjælland, hvor i disse år mere end $\frac{1}{3}$ af fæsterne måtte gå fra deres gårde i utide. Men »den halländske bonderörelsen« fortsatte gennem flere år, trods godsejernes og retsinstan- sernes præventive forholdsregler: masseudsættelser fra gårdene, pastvang der kunne hindre bønderne i hovedstadsrejser, trusler om straf også for skrivere, der hjalp fæstebønderne med klager direkte til kongen (1773). Beundringsværdigt var det, at bønder fra flere godser, med en fast ledergruppe på 4 mand, kunne foretage fælles aktioner, øjensynligt uden påvirkning udefra, selv om de naturligvis måtte have skrivere til hjælp (af 16 navngivne koncipister var 2 à 3 iøvrigt bønder). Fæstebønderne mødte sympati hos andre af bondestand, men savnede rigsdagsrepræ- sentation, klagemål direkte til kongen var principielt forbudt, men bøn- derne havde mulighed for at føre deres sag op til højeste retsinstant.

Gustav III var ikke ufølsom overfor sociale problemer, men måtte efter kuppet 1772 være forsigtig og undgik officiel stillingtagen, selv om han ønskede en forbedring af bøndernes kår. Ængstelsen for, at bondebevægelsen skulle få politiske følger, medførte en skærpet kurs overfor uro-stifere.

Staffan Smedbergs afhandling er systematisk udarbejdet. Den stærke opdeling i afsnit, hvis emner ofte må gribe ind i hinanden, medfører ikke blot talrige krydshenvisninger, men mange gentagelser, ofte næsten ordrette. »Sammanfattning« afsnit for afsnit letter naturligvis oversigten, men bekræfter den vel ikke mindst for historikere smertelige erfaring, at koncentreret fremstilling uundgåeligt fører til en ufuldstændig, i visse tilfælde skæv opfattelse. Hoveriforholdene i Danmark i 1700-tallets sidste decennier var ikke så enkle som antydet i nogle linier s. 191 (med henvisning til Hans Jensens »Dansk Jordpolitik«). Men det skal ikke nægtes, at denne indgående skildring af begivenheder på et fåtal af hallandske og skånske godser 1772–76 vækker interesse for det langt større problem: hoveriet (*dagsverken*) på godser i alle dele af Sverige i 1700-tallet, gerne med særligt henblik på forholdene i tidligere danske og norske landsdele. Hvordan forholder det sig med kildematerialet?

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

TAGE KAARSTED: Påskekrisen 1920. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 23. Universitetsforlaget i Aarhus 1968. 426 s. Ill. 48,00 (40,00) kr.

Tage Kaarsted erhvervede i december 1968 den filosofiske doktorgrad ved Århus universitet på dette arbejde.¹

»Påskekrisen 1920« er et centralt emne indenfor moderne dansk historie. I forordet til afhandlingen fremhæver Kaarsted dette med den vurdering, at da Christian X 29. marts 1920 afskedigede ministeriet Zahle, »udløstes den alvorligste politisk-parlamentariske krise, som vort folkestyre har kendt i dette århundrede bortset fra besættelsestiden«. Alle forskelle taget i betragtning kunne denne parallellisering måske nærmere dateres til begivenhederne i juni-juli 1940, hvor ikke-parlamentariske personers selvbestaltede indgriben i den politiske proces med kongens sympati og medvirken også førte til et ministeriums fald.

¹ Den følgende anmeldelse er i omarbejdet form min opposition ved denne lejlighed.